

UDK 316.343:[343.261-052:321.64(497.1)"1945/1985";
323.281(497.1)"1945/1985"

Srdan Cvetković

Institut za savremenu istoriju, Beograd

STRUKTURA POLITIČKIH OSUĐENIKA U SRBIJI I JUGOSLAVIJI 1945–1985

Rezime: Rad se bavi analizom strukture političkih osuđenika u Srbiji i Jugoslaviji u periodu 1945–1985. Akcenat je stavljen na međuzavisnost faktora spoljne i unutrašnje politike kao i na njihov uticaj na intenzitet političke represije ali i strukturu osuđenih lica. Nacionalni i socijalni sastav osuđenih lica zbog političkih delikata vremenom se menjao, kao i broj osuđenih po republikama u SFRJ u skladu sa složenim i zapletenim političkim faktorima, kroz smenjivanje perioda “čvrste” i “meke” ruke i uz razne nacionalne, verske, ideološke i druge simetrije političkog progona.

Ključne reči: struktura političkih osuđenika, politički osuđenici, KP domovi, intenzitet političke represije, Komunistička partija

“Krvna slika” osuđenika u Srbiji i Jugoslaviji od 1945. do 1985. ukazuje i na najveće oblike otpora i na probleme i iskušenja na koje su revolucionarne vlasti nailazile u ostvarivanju svog političkog koncepta (tzv. *represija prema gore*). Broj i struktura onih s druge strane rešetaka, naročito onih osuđenih za političke delikte, posmatrana u širem vremenskom rasponu, rečito govori o promenljivosti kaznene politike u skladu sa složenim spoljnim i unutrašnjim političkim faktorima, kao i stepenu otpora komunističkom režimu u Srbiji i drugim republikama SFRJ.

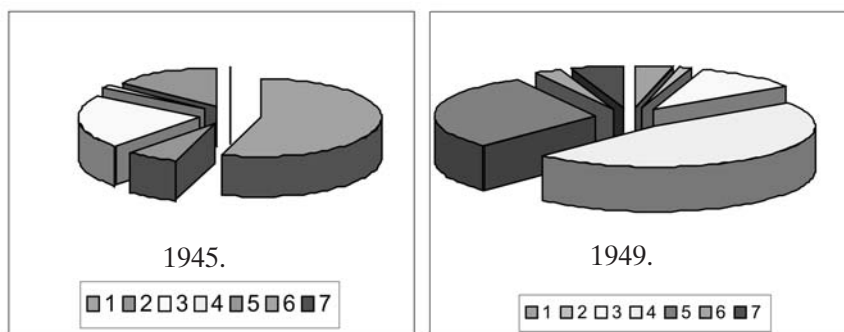
Na uzorku u KPD Zabela i Sremska Mitrovica i delimično drugih zatvora, na osnovu dostupnih statističkih i drugih izvora, pokušali smo da uočimo promene u strukturi osuđenika u Srbiji i Jugoslaviji između 1945. i 1985. U Zabeli pre rata kazne obično nisu izdržavali politički krivci. Oni su robijali u Sremskoj Mitrovici, Lepoglavi i Mariboru. U Zabelu su revolucionarni komunisti slati samo na kraći period da bi ih režim razbio. Zbog skučenosti kapaciteta i ogromnog broja političkih zatvorenika, ovi su činili u prvim godinama posle rata više od 80% zatvorske populacije.¹ Struktura političkih zatvorenika bila je heterogena, menjala se tokom go-

1 Arhiv KPZ Zabela, *Matične knjige zatvorenika II-VI*.

dina, određena političkim trenutkom, potrebama revolucije, a kasnije samoupravnog socijalističkog društvenog razvoja.

Metodom *slučajnog uzorka* u određenim vremenskim periodima došli smo do sledeće slike zatvorske populacije u KPZ Zabela u prvim godinama posle rata:

1. Struktura osuđenika u KPZ Zabela 1945–1949.²

	1945	1946	1947	1949
1. dezerteri	153	15	6	7
2. kolabor.	19	12	22	2
3. jatakov.	60	72	33	20
4. otkup.	6	14	6	86
5. nep. prop.	39	33	32	55
6. ileg. emig.	-	-	19	5
7. priv. sab.	-	-	20	10

(Napomena: Podaci su dobijeni metodom slučajnog uzorka iz decembra 1945., 1946., 1947. i 1949.)

Iz priloženog uočavamo da su među zatvorenicima tokom 1945–1946. dominirali *dezerteri*, *kolaboracionisti* i *jataci preostalih četničkih odmetnika*. Znanat broj ljudi je osuđen zbog dela *neprijateljske propagande*, *ugrožavanja društvenog poretka*, *špijunaže* u korist Zapada i sličnih dela protiv države u vremenu kada se režim učvršćivao. Novina 1947. bio je povećan broj osuđenih za *ilegalnu emigraciju* i *privrednu sabotažu* (godina u kojoj je usvojen petogodišnji plan). Konačno 1949. godina je obeležena ogromnim porastom seljaka – *kukuruzara*³ usled intenziviranja kampanje kolektivizacije i prinudnog otkupa. Prema statistici, samo je kroz Zabelu prošlo preko 15.000 *kukuruzara* u periodu 1945–1951. (skoro 40% od

2 Isto.

3 B. Pekić navodi u sećanjima iz zatvora sledeću tipologiju zatvorskih osuđenika: kolaboracionisti, neprijatelji iz građanskog rata, špijuni, antikomunističke organizacije, “kukuruzari”, saboteri (špekulanti) i kriminalci.– B. Pekić, *Godine koje su pojeli skakavci III*, 153–165; Audio dokument: *Intervju Dragog Stojadinovića Borislavu Pekiću*, London 1974.

svih) i preko 9.000 kroz S. Mitrovicu. Posle 1948. godine u porastu je bio broj osuđenika zbog neprijateljske propagande i špijunaže, ali ovog puta više u korist SSSR-a. Prilikom tumačenja strukture zatvorenika ipak treba imati u vidu da su najviđeniji politički zatvorenici bili rezervisani za kaznionu u Sremskoj Mitrovici.

Od sredine šezdesetih počeli su na robiju u KPZ Zabelu sve više da pristižu robijaši novog kova, osuđeni za klasičan kriminal, saobraćajni prestup, zločine i nemoralno ponašanje raznih vrsta, predstavnici jednog novog pokolenja koje je sve više bilo apolitično.⁴ Po jednom uzorku iz KPD Zabela, socijalna struktura polovinom šezdesetih je sledeća: radnika 64, seljaka 45, službenika 30, bez zemljaša 13; a po poreklu iz grada 76, sa sela 76 lica.⁵

Što se tiče **socijalne strukture** političkih osuđenika u Srbiji i Jugoslaviji u samoupravnom socijalizmu, još uvek nedostaju dublja istraživanja, ali je na prvi pogled uočljivo da su među disidentima i političkim osuđenima dominirali mlađi ljudi, predstavnici kulturne elite (književnici, režiseri, ređe glumci). zatim naučne elite, mahom humanističkih nauka (pravnici, filozofi sociolozi...). Ipak najveći je udeo studenata, pre svega društvenih nauka (sociologija, filozofija, politikologija), zatim naročito advokata i sveštenika, ređe ekonomista i drugih profesija. Primetno je na nivou cele Jugoslavije da se sedamdesetih i osamdesetih jezgro opozicije ipak formira oko klubova književnika i studentskih udruženja i časopisa. Tako je prema zvaničnim podacima krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih jedan politički osuđenik dolazio na samo 3.200 studenata, 4.500 samostalnih poslodavaca, 7.000 stručnjaka ili umetnika, ali na čak 40.000 činovnika ili 60.000 poljoprivrednika.

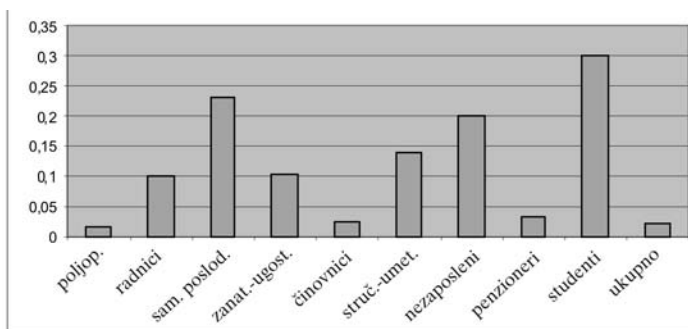
Seljačke i radničke mase (za razliku npr. od Poljske i Istočne Nemačke, gde se beleže veliki radnički nemiri 1953., zatim 70-tih i 80-tih) osim retkih izuzetaka držale su se rezervisano pa i nezainteresovano za politička gibanja. Seljaci su jedino ozbiljniji otpor pružili kad im je vlast udarila na zemlju tokom kampanje otkupa i kolektivizacije 1948–1953. Uz seljake najpasivniji su bili državni činovnici, koji su uživali na “državnim jaslama”, čuvajući svoje ugodne pozicije. Žene su relativno slabo zastupljene među političkim osuđenima i njihov procenat se pedesetih uglavnom kreće od 3-5% na Kosovu, preko oko 10% u Hrvatskoj i Bosni, pa do 15-20% u emancipovanijim delovima SFRJ, kao što je Slovenija. U Srbiji prosečno oko 7%, na Kosovu 3-5%, u Vojvodini oko 9%. Udeo žena među političkim osuđenima u celoj SFRJ se ipak blago povećava sa oko 5-8 % pedesetih

4 Svedočenje Mihajla Mihajlova autoru teksta, Beograd, 5. oktobar 2007.; R. Katunac, Pogledaj gospode na drugu stranu, *Naša reč*, Nju Jork 1978., 59, 73, 150–151.

5 Arhiv KPZ Zabela, Godišnji izveštaj za 1966 godinu.

2. Udeo pojedinih socijalnih grupa u SFRJ u broju osuđenih za krivična dela protiv naroda i države 1969–1972⁶

	1969	1971	1972	1. osuđ. na
poljop.	67	28	174	60.000
radnici	76	70	152	10.000
sam. poslodavci	12	11	46	4.500
zanat. -ugostitelji	19	15	58	9.500
čelnici	7	6	17	40.000
stručnj.-umetnici	24	23	53	7.000
nezaposleni	12	15	103	3.800
rukovodioci	2	0	0	?
penzioneri	5	0	43	32.000
domaćice	42	12	25	?
studenti	42	12	25	3.200
ukupno	321	197	697	50.000

i šezdesetih na nešto preko 10% sedamdesetih i osamdesetih. Tako su se među poznatim studentskim disidentskim grupacijama počele sve češće nalaziti i žene (studentkinja Jelka Kljajić suđena sa M. Nikolićem i P. Imširevićem 1973. godine zbog anarholiberalizma svakako je jedna od prvih poznatijih javnosti). Udeo maloletnih lica u vršenju krivičnih dela protiv naroda i države kretao se prosečno oko 3%, ali je bio znatno veći među tinejdžerima u Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu, gde je dosezao i do 5%, a u gotovo 80% slučajeva radilo se o delu *raspirivanja verske i nacionalne mržnje* (čl.119 KZ 1951.), neretko među navijačkim grupacijama na sportskim priredbama (jedan od poslednjih je slučaj grupe navijača Crvene Zvezde *Ultras* iz 1986).⁷

6 Statistički godišnjak Jugoslavije 1971, Beograd 1971, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1972, Beograd 1972, 520; Statistički godišnjak Jugoslavije 1973, Beograd 1973, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1974, Beograd 1974, 359.

7 Statistički godišnjak Jugoslavije 1956, Beograd 1956, 363; Statistički godišnjak Jugoslavije 1958, Beograd 1958, 427; Statistički godišnjak Jugoslavije 1958, Beograd 1959, 433; Statistički godišnjak Jugoslavije, Beograd 1960, 471; Statistički

Zanimljivo je čak i na osnovu nesavršene zvanične statistike posmatrati i analizirati kroz različite vremenske periode, broj a naročito strukturu, političkih osuđenika kako **po republičkom tako i po nacionalnom ključu**. Ovakva analiza može u mnogome da doprinese boljem razumevanju društvenih i političkih procesa koji su kasnije predodredili raspad Jugoslavije. Kosovo je uzeto u obzir zasebno kako bi što bolje uhvatili tenzije i dinamiku političkih i društvenih događanja u ovoj južnoj srpskoj pokrajini u odnosu na ostale delove SFRJ i Srbiju.

3. Broj krivično osuđenih za dela protiv naroda i države u Jugoslaviji 1954–1983. po republikama:⁸

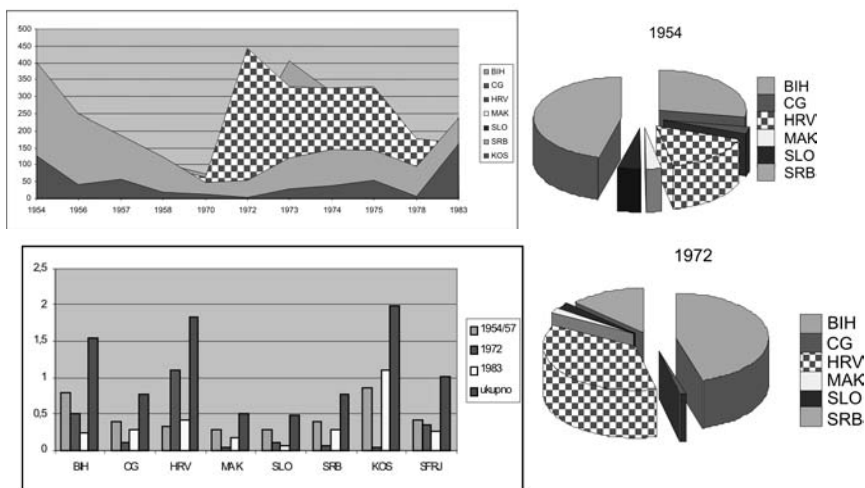
	1954	1956	1957	1958	1970	1972	1973	1974	1975	1978	1983
BIH	244	230	144	104	74	189	406	314	203	65	70
CG	22	12	13	9	0	5	11	17	11	6	14
HRV	146	159	125	93	64	442	328	326	328	176	165
MAK	25	69	26	14	28	6	14	16	14	9	27
SLO	38	61	31	13	3	18	20	33	20	21	11
SRB	403	249	186	116	48	55	120	145	142	94	237
KOS	130	39	58	18	14	4	27	37	53	7	160
SFRJ	878	780	525	357	232	715	899	851	736	371	524

1. osuđen prot. drž. na h građana			
Bosna i Hercegovina	12295	19576	57142
Crna Gora	20500	100000	41428
Hrvatska	27000	9500	31000
Makedonija	56000	283000	62000
Slovenija	39000	83300	172727
Srbija	17300	154545	37900
Kosovo	6600	240000	9375
SFRJ	19362	28000	41900
godina	1954	1972	1983

godišnjak Jugoslavije 1971, Beograd 1971, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1972, Beograd 1972, 520; Statistički godišnjak Jugoslavije 1973, Beograd 1973, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1974, Beograd 1974, 359; Statistički godišnjak Jugoslavije 1975, Beograd 1975, 546; Statistički godišnjak Jugoslavije 1976, 543; Statistički godišnjak Jugoslavije 1977, Beograd 1977, 551; Statistički godišnjak Jugoslavije 1980, Beograd 1980, 588, Statistički godišnjak Jugoslavije 1985, Beograd 1985, 613.; Rajko Danilović, *Upotreba neprijatelja*, Beograd 2004.

- 8 Statistički godišnjak Jugoslavije 1956, Beograd 1956, 363; Statistički godišnjak Jugoslavije 1958, Beograd 1958, 427; Statistički godišnjak Jugoslavije 1958, Beograd 1959, 433; Statistički godišnjak Jugoslavije, Beograd 1960, 471; Statistički godišnjak Jugoslavije 1971, Beograd 1971, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1972, Beograd 1972, 520; Statistički godišnjak Jugoslavije 1973, Beograd 1973, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1974, Beograd 1974, 359; Statistički godišnjak Jugoslavije 1975, Beograd 1975, 546; Statistički godišnjak Jugoslavije 1976, 543; Statistički godišnjak Jugoslavije 1977, Beograd 1977, 551; Statistički godišnjak Jugoslavije 1980, Beograd 1980, 588, Statistički godišnjak Jugoslavije 1985, Beograd 1985, 613.

4. Koeficijent udela pojedinih republika i Kosova u broju krivično osuđenih za dela protiv naroda i države u odnosu na br. stanovnika 1954–57, 1972 i 1983.⁹

Globalna kretanja na osnovu gornjih dijagrama i tabela nam govore da se broj kao i struktura političkih osuđenika protokom vremena vrlo dinamično menjao. Pedesetih, naročito posle 1954., primat u broju političkih osuđenika po glavi stanovnika gubi Crna Gora i uža Srbija, na čijoj je teritoriji bilo najviše uhapšenih do 1953. (po liniji IB-ea i kulaka i do dve trećine svih); sada je relativno najviše uhapšenih na Kosovu i to mahom nezadovoljnih Albanaca. Takođe je primetno povećanje relativnog udela Hrvatske i Bosne i Hercegovine, gde bi opet ključ mogao da bude osetljivo nacionalno pitanje. Posle pada Rankovića i liberalizacije šezdesetih, dolazi do radikalnih promena – dok se udeo Kosova drastično smanjuje, naročito od početka sedamdesetih, dolazi do ekspanzije broja delikata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i to najviše kroz raspirivanje rasne, verske i međunacionalne mržnje. Srbija i Crna Gora takođe beleže do kraja sedamdesetih dalji trend pada udela u osuđenim za *politički kriminal*. U osmoj deceniji beleži se “*hrvatska šutnja*” i eksplozija albanskog naciona-

9 Statistički godišnjak Jugoslavije 1956, Beograd 1956, 363; Statistički godišnjak Jugoslavije 1958, Beograd 1958, 427; Statistički godišnjak Jugoslavije 1958, Beograd 1959, 433; Statistički godišnjak Jugoslavije, Beograd 1960, 471; Statistički godišnjak Jugoslavije 1971, Beograd 1971, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1972, Beograd 1972, 520; Statistički godišnjak Jugoslavije 1973, Beograd 1973, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1974, Beograd 1974, 359; Statistički godišnjak Jugoslavije 1975, Beograd 1975, 546; Statistički godišnjak Jugoslavije 1976, 543; Statistički godišnjak Jugoslavije 1977, Beograd 1977, 551; Statistički godišnjak Jugoslavije 1980, Beograd 1980, 588, Statistički godišnjak Jugoslavije 1985, Beograd 1985, 613.

lizma i separatizma na Kosovu, pa se javlja najveći relativni udeo ove pokrajine u odnosu na celi period i sve republike. Takođe je početkom osamdesetih blagi trend rasta primetan i u Srbiji. Što se tiče ostalih republika, Makedonije, Slovenije pa i Crne Gore posle 1953., njihov relativni udeo u broju političkih osuđenika u odnosu na Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu i Srbiju je skoro zanemarljiv i postoji u trgovima. To se s jedne strane može objasniti nacionalnom homogenošću ovih republika (slučaj Slovenija), ili pak lojalnošću državi u kojoj su po prvi put stekli federalni status i ozbiljno učestvovali u vlasti (Makedonija, Crna Gora). S druge strane, od značaja je i to što ruka režima nije bila svuda iste težine. Poznato je da je u Sloveniji, kao i u Srbiji tokom sedamdesetih i osamdesetih, vladao dosta liberalniji režim, dok je u osetljivoj i zapaljivoj Hrvatskoj posle maspoka i u Bosni (u celom periodu 1954–1985.), kao i na Kosovu posle 1981., država bila osetljivija na “neprijateljska” i, naročito, “nacionalistička” istupanja. Zanimljivo je da se u Sloveniji, s druge strane, beleži najviše bekstava preko granice i izbegavanje vojnog roka.

Ukupno i komparativno posmatrano, najveći koeficijent udela među političkim delinkventima imali su Srbija i Crna Gora 1948–1953, Kosovo 1954–1966, Hrvatska i Bosna 1972–1975, i, konačno, ponovo Kosovo i Bosna i Hercegovina 1981–1985, što su ujedno i neki od vrhova talasa političke represije posle 1945. u Jugoslaviji.

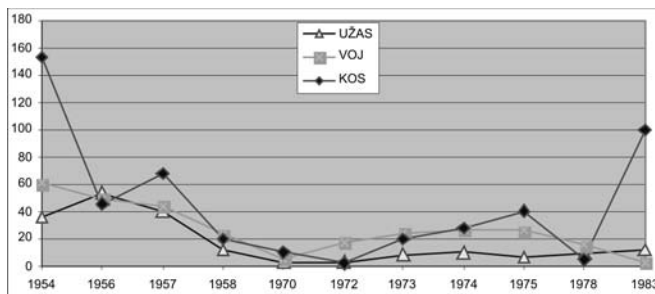
5. Broj osuđenih za krivična dela protiv naroda i države u pokrajinama i užoj Srbiji 1956–1983.¹⁰

UŽA SRB.	168	249	186	59	18	17	45	55	38	56	70
VOJ.	105	85	75	40	12	34	48	53	51	31	7
KOS.	130	39	58	17	14	4	27	37	53	7	160

Iz gornjih statistika vidi se da je učešće Srbije u broju osuđenih za političke delikte u periodu samoupravnog socijalizma relativno skromnije nego Hrvatske i Bosne. Međutim, posmatrano u širem vremenskom rasponu, i na njenoj teritoriji, kako u pokrajinama tako i u centralnoj Srbiji (popularno uža Srbija), uočljive su različite tendencije kad je reč o tzv. *političkom kriminalu*. Ovo se pre svega može reći za pojedine periode ka-

10 Statistički godišnjak Jugoslavije 1956, Beograd 1956, 363; Statistički godišnjak Jugoslavije 1958, Beograd 1958, 427; Statistički godišnjak Jugoslavije 1958, Beograd 1959, 433; Statistički godišnjak Jugoslavije, Beograd 1960, 471; Statistički godišnjak Jugoslavije 1971, Beograd 1971, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1972, Beograd 1972, 520; Statistički godišnjak Jugoslavije 1973, Beograd 1973, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1974, Beograd 1974, 359; Statistički godišnjak Jugoslavije 1975, Beograd 1975, 546; Statistički godišnjak Jugoslavije 1976, 543; Statistički godišnjak Jugoslavije 1977, Beograd 1977, 551; Statistički godišnjak Jugoslavije 1980, Beograd 1980, 588, Statistički godišnjak Jugoslavije 1985, Beograd 1985, 613.

6. Koeficijent učešća pokrajina i uže Srbije kod osuđenih za dela protiv naroda i države 1956–1983.

(Napomena: broj osuđenih kroz br. stanovnika pomnožen sa milion radi lakšeg grafičkog prikaza)

da broj osuđenih, pre svega na teritoriji Kosova, ali i Vojvodine, značajno odudara od proseka u Srbiji, odnosno Jugoslaviji. Broj osuđenih na Kosovu je značajno veći tokom pedesetih (u vreme masovnog lova na ostatke balističkih odmetnika, diverzante i njihove jatake), zatim posle masovnih demonstracija 1981. godine. Posle pedesetih u Vojvodini i užoj Srbiji je nešto veći broj političkih osuđenika zabeležen u vreme ustavnih promena sedamdesetih, a naročito u užoj Srbiji posle Brozove smrti osamdesetih. Najbolju sliku o dominaciji Kosova (tj. Albanaca) među političkim osuđenimcima daje odnos koeficijentata koji su uspostavljeni u odnosu na broj stanovnika, gde vidimo da je koeficijent na Kosovu jednak ukupnom koeficijentu uže Srbije i Vojvodine. Takođe se vidi da je na jednog osuđenog na Kosovu (mahom Albanca) dolazilo svega 6-9.000 stanovnika u pojedinim periodima, dok je u Srbiji u isto vreme dolazilo od 17.000 do oko 38.000 stanovnika, a u Jugoslaviji otprilike od 20.000 do 40.000 stanovnika. Tako bi se na osnovu ovih razmatranja o strukturi ukupnog broja političkih osuđenika 1954–1985., moglo reći da je na sto osuđenih u periodu 1954–1985. u Jugoslaviji trideset i pet osuđeno u Hrvatskoj, trideset u Bosni (otprilike po deset iz svake nacije, po principu tzv. *bosanskog lonca*), dvadeset pet u Srbiji (deset na Kosovu, devet Albanaca), osam u Sloveniji, po šest u Sloveniji i Makedoniji i tri u Crnoj Gori.

Jedan sumarni izveštaj s polovine sedamdesetih takođe nam daje dobar presek vrste “*političkog kriminala*” u SFRJ i njegovu disperziju po republikama, odnosno pokrajinama. Tu su pre svega krivična dela protiv naroda i države iz glave H KZ: čl. 104 – oružana pobuna, čl. 105 – špijunaža i odavanje državne tajne (čl. 105a), čl. 106 – kontrarevolucionarni napad na društveno uređenje, čl. 109 – učestvovanje u neprijateljskoj aktivnosti, bekstvo radi neprijateljske delatnosti (čl. 109a), zaključenje ugovora na štetu Jugoslavije, čl. 111 – organizovanje i prebacivanje ilegalnih grupa i materijala, čl. 117 – stvaranje zavera i organizovanje protiv države i naro-

da, čl. 118 – neprijateljska propaganda, čl. 119 – izazivanje rasne, verske i nacionalne mržnje i netrpeljivosti i pomoć pri izvršenju tog krivičnog dela i konačno teška dela protiv naroda i države iz čl. 120. Pored ovih, brojna su bila i sledeća krivična dela iz drugih poglavlja KZ, a među kojima se kriju takođe politički osuđenici: širenje lažnih vesti (292-a) zatim čl. 174 – krivična dela protiv ugleda zemlje, njenih organa i predstavnika (naročito u 1972. kada je osuđeno po ovom članu čak 475 lica), ilegalno bekstvo preko granice i pomaganje istog (čl. 303), koje je u opadanju, jer se sedamdesetih počelo kažnjavati kao prekršaj), izbegavanje vojne obaveze (ali ne i vojni begunci).¹¹

7. Osuđena lica za period 1962–1974. za dela iz Desete glave KZ iz 1951.:¹²

1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974
153	140	145	169	122	92	174	284	203	179	715	691	571

8. Osuđena lica tokom 1972. po republikama u SFRJ, čl. 105, 109, 111, 117–120. (gl. X KZ FNRJ iz 1951.)¹³

	BIH	CG	HRV	MAK	SLO	UŽAS	VOJ	KOS	SFRJ
čl. 105.	-	-	-	-	-	-	-	1	1
čl. 109 maloletnika	6 1	- -	5 -	2 -	- -	1 -	- -	- -	14 1
po čl. 111 s.1	-	-	-	1	-	-	-	-	1
po čl. 117 s. 2	1	-	1	-	1	-	-	-	3
po. čl. 118. s.1 maloletnici	30 2	3 -	25 -	1 -	- -	2 -	4 -	- -	63 2
po. čl. 118. s.3	11	-	5	-	-	-	-	-	16
po. čl. 119. s.1	17	1	26	-	1	2	8	-	55
po. čl. 119. s.2	-	-	1	-	-	-	-	-	1
po.čl. 119 s.3. maloletnika	120 -	3 -	364 15	2 -	16 -	12 -	22 -	3 -	542 15
po.čl. 120. s.3.	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Ukupno maloletnika	186 3	5 -	427 15	6 -	18 -	17 -	34 -	4 -	697 18
SVE	189	5	442	6	18	17	34	4	715

Posle liberalizacije s početka šezdesetih, a nakon “vruće 1968.”, usled sve življe društvene turbulencije (studentske demonstracije, maspok, liberali...) primetno je da dolazi do znatnog povećanja broja krivičnih dela protiv naroda i države, koja su kulminirala 1972–1973., kada je njihov broj u odnosu na 1963. porastao sedam puta. Za šest godina, od 1962. do 1968.

11 AJ, Predsedništvo SFRJ, 803-fsc. 609., 03-07. str. pov. 1973, Komisija za pomilovanje, Izveštaj o osuđenim i predlogu amnestije za političke delikvente 25. IX 1973.

12 Isto.

13 Isto.

bilo je nešto preko 900 osuđenih po Desetoj glavi, a samo za dve godine 1972–1973, čak blizu 1.500 lica. Najviše delikata bilo je u stvari raspirivanje nacionalne, rasne ili verske mržnje (blizu 80%) ili neprijateljska propaganda (10%), zatim ilegalna emigracija, a tek simbolično drugi. Gledano po republikama, tokom 1972. nacionalna i verska netrpeljivost najviše je zabeležena u Hrvatskoj – 370 delikata (57% svih), zatim u BiH – 120 (26%). Najviše ataka na državu i društveno uređenje bilo je u Bosni i Hercegovini – 43, a zatim u Hrvatskoj – 30 slučajeva, što je zajedno skoro 90% svih. Zapravo u ove dve republike načinjeno je čak oko 85% svih delikata u SFRJ po H glavi KZ-a, što je podatak koji svakako govori o većem stepenu otpora režimu i ideologiji, ali i o početku raspaljivanja nacionalnih strasti. Posle ove dve republike slede Srbija i Slovenija, dok je najmanji broj slučajeva zabeležen u Crnoj Gori i Makedoniji (vidi tabelu 8.).

Samo nešto drugačiju sliku daje analiza rasprostranjenosti i drugih krivičnih dela po republikama među kojima se kriju politički delikventi. Tako je najviše dela, čak 475, kažnjeno po članu 174., koji sankcioniše *krivična dela protiv ugleda zemlje, njenih organa i predstavnika*. Od toga skoro polovina je učinjena u Bosni i Hercegovini (226,) zatim u Hrvatskoj (137) i Srbiji (86). Krivičnih dela širenje lažnih vesti (čl. 292) je najviše u Hrvatskoj (26), pa u Srbiji (13) i Bosni i Hercegovini (10). Ilegalnih prebega preko granice (čl. 303) je razumljivo najviše u Sloveniji (95), gde su gotovo sva i zabeležena. Ukupno posmatrano po republikama, najviše je političkih delikata u Hrvatskoj (610. blizu 40% svih), pa u Bosni i Hercegovini (526), Sloveniji (146), Srbiji (142), Makedoniji (16) i Crnoj Gori (15). Ovakav redosled dobio bi se i kad bi se uzeo u obzir broj stanovnika, s tim što bi prve tri republike još više isprednjačile u odnosu na Srbiju. Ukratko, tokom 1972. nacionalna netrpeljivost bila je najizraženija u Hrvatskoj, društveno uređenje (kao i funkcioneri države) najviše je napadano u Bosni i Hercegovini a u Sloveniji se najviše bežalo preko granice i izbegavala vojska. Kao i kod dela protiv naroda i države, tako je i ovde začuđujuće mali broj delikata na Kosovu (svega pet) s obzirom na stalne međunacionalne i političke tenzije (što se delimično možda može objasniti novim, liberalnijim kursom prema Albancima posle pada Rankovića).

Što se tiče pojedinih krivičnih dela tokom 1972., najviše je bilo raspirivanja nacionalne i verske netrpeljivosti – oko 600 slučajeva (čl. 119), zatim su vređani državni organi i predstavnici (čl. 174) u 475 slučajeva, potom sledi bekstvo preko granice – 99 delikata (čl. 303) i širenje lažnih vesti – 61 delikt (292). Ovako u širem smislu tumačenih političkih delinkvenata bilo je oko 1.450 tokom 1972., što je zapravo i neki vrh koji je dosegnut u samoupravnom socijalizmu, barem kada je reč o zvaničnoj statistici (ako ne računamo rane pedesete!). Beleži se da je broj uvreda državnih organa i predstavnika u neprestanom porastu. Od 1963. do 1972. registrovano je

2.352 slučaja, ali je njihov broj u odnosu na 1963. više nego učtverostručen. U porastu je bilo i širenje lažnih vesti (oko šest puta) i dela neprijateljske propagande, dok su bekstva preko granice bila u opadanju sa 334. 1961. na samo 99. delikata 1972. godine ali je to posledica i toga što su ta dela sada tretirana više prekršajno (vidi tab. 9 i 10.)

9. Osuđena lica 1972. u SFRJ po republikama za krivična dela po čl. 174, 292 i 303 KZ SFRJ iz 1951.¹⁴

	BIH	CG	HRV	MAK	SLO	UŽAS	VOJ	KOS	SFRJ
po čl. 174. maloletnika	226 -	7 2	137 -	9 -	25 -	34 -	31 -	3 -	473 2
po čl. 292a stav 1.	10	1	26	1	8	6	7	2	61
po čl. 303 s.1 maloletnika	- 1	- -	- -	- -	77 -	1 -	1 -	- -	79 1
po čl. 303 s.1 maloletnika	- -	- -	- -	- -	17 1	- -	1 -	- -	18 1
Ukupno:	337	10	163	10	128	41	40	5	734

10. Osuđena lica 1963–1972. u SFRJ za krivična dela po članu 174, 292 i 303 KZ SFRJ iz 1951.¹⁵

	čl. 174	čl. 292	čl. 303	ukupno:
1963	105	11	334	450
1964	161	12	336	509
1965	130	9	211	350
1966	143	11	123	277
1967	129	6	48	183
1968	270	77	96	443
1969	440	119	125	684
1970	283	30	45	358
1971	216	23	76	315
1972	475	61	99	635
Ukupno:	2.352	359	1.493	4.204

Za pravu komparaciju sa stanjem u istočnoevropskim zemljama nedostaju dublja istraživanja. Ipak, okvirnog poređenja radi, jedna naša delegacija funkcionera različitih KPZ-a koja je posetila Poljsku utvrdila je sledeću strukturu osuđenih lica. Od 160.000 ukupno osuđenih, ili na 0,5% od oko 32 miliona stanovnika, bilo je:

- 37.000 za dela protiv društvene imovine,
- 34.000 protiv privatne imovine,
- 24.000 protiv života i tela,
- 10.000 za lakše telesne povrede,

14 *Isto.*

15 *Isto.*

14.000 za suprotstavljanje organima vlasti,
1.000 za klevete i uvrede.¹⁶

Politički osuđenici, kojih u Poljskoj zvanično nije bilo, najviše se kriju kod kleveta i uvreda i suprotstavljanja organima vlasti. Procena je da se njihov broj u poljskim zatvorima kretao do 10 hiljada. Broj od 10.000 (oko 6%) političkih osuđenika na 160.000 ukupno osuđenih na godišnjem nivou relativno je nešto veći nego u Jugoslaviji. U SFRJ je prema zvaničnoj statistici bilo godišnje tokom šeste i sedme decenije oko 100-120.000 ukupno osuđenih lica na oko 20 miliona stanovnika (ili 0,5-0,6%) dok se broj političkih osuđenika kretao na godišnjem nivou otprilike od oko 500-700 šezdesetih do najviše blizu 1.500 do 2.000 ranih sedamdesetih, tj. oko 0,5-2% svih osuđenih, ili oko 5% svih krivično osuđenih na kaznu zatvora.¹⁷ Značajno je primetiti da je uočljiva razlika u strukturi *političkog kriminala*. Iako i u Poljskoj ima kleveta i uvreda državnih funkcionera, nema onog što je osobeno za multietničku sredinu kakva je bila Jugoslavija, a to je osetljivost i uvrede na račun nacionalne i verske pripadnosti, naročito česte u Bosni i Hrvatskoj.

Struktura političkog kriminala u Srbiji i Jugoslaviji sedamdesetih i osamdesetih kao da je nagoveštavala nacionalnu histeriju i buran rasplet jugoslovenske krize devedesetih. Posmatrano iz ove perspektive, sasvim je logično da su već tokom sedamdesetih disidenti poput Milovana Đilasa, Mihajla Mihajlova, Dobrice Ćosića, Dragomira Olujića i drugih, imajući uvid kroz slobodne diskusije u disidentskim krugovima u stanje duha po republikama (pre svega u Srbiji i Hrvatskoj), kao i u način rešavanja nagomilanih društvenih problema, u svojim intervjuima već predskazivali mogući krvavi i tragični rasplet jugoslovenske krize i potpunu dezintegraciju države.¹⁸

Kod *nacionalne strukture* političkih osuđenika primećujemo takođe značajne fluktuacije. Odmah posle rata na udaru su u najvećoj meri bili Srbi monarhisti ili nacionalno orijentisani Hrvati. Među ibeovcima ogromnu većinu činili su Srbi i naročito Crnogorci (zajedno i do dve trećine). Do 1966. i pada Rankovića, tokom pedesetih i prve polovine šezdesetih, relativno velik broj je nacionalno orijentisanih Albanaca (Prizrenski proces, dve grupe Adema Demaćija 1958. i 1962. i mnogi drugi). Prema nekim

16 M. Sovilj, Izveštaj s puta u Poljsku, 8. oktobar 1974., Arhiv KPZ Zabela – Požarevac.

17 Statistički godišnjak: Jugoslavija 1918–1988., 429, 433. U zvaničnu statistiku u nedemokratskom društvu se uvek može sumnjati jer je ona po pravilu i sredstvo propagande. Takođe znatan broj osuđenih se svakako krije i u među osuđenima za privredne delikte ili onima kažnjenim za klevetu i uvredu. – *Nap. aut.*

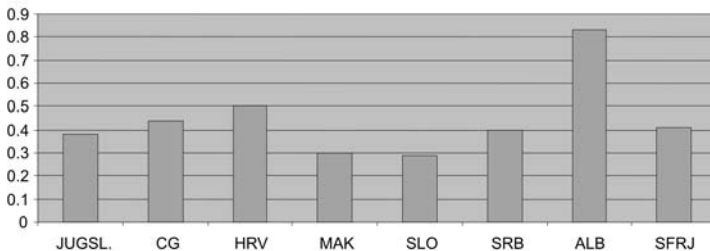
18 M. Mihajlov, “We will Have a Blood Bath”, *Newsweek*, jul 31, 1978, 48. Svedočenje Dragomira Olujića autoru, 12. septembar 2008. u Beogradu.

navodima, u KPD Niš početkom pedesetih, pre izgradnje KPD u Istoku na Kosovu, od oko tri hiljada osuđenika čak trećina zatvorenika bili su Albanci sa Kosova, razni politički zatvorenici, mahom bivši balisti, ali i dosta njih zbog krvne osvete.¹⁹ Ova kazivanja potvrđuje nam i zvanična statistika osuđenih za krivična dela protiv naroda i države iz tih godina:

11. Koeficijent udela pojedinih naroda u SFRJ u ukupnom broju političkih osuđenika 1954/1957.

	1954	1956	1957	koef. udela	1.osuđ. na
JUGOSLAVIJA.	38	29	50	0,38	28.000
CRNA GORA	22	13	16	0,44	25.000
HRVATSKA	218	196	196	0,5	20.000
MAKEDONIJA	25	54	26	0,3	30.000
SLOVENIJA	39	53	31	0,29	30.000
SRBIJA	339	308	169	0,4	27.000
ALBANIJA	107	44	57	0,83	12.000
SFRJ	878	780	525	0,41	23.000

Koeficijent udela pojedinih naroda u ukupnom broju osuđenika 1954/1957

Takođe iz već napred navedenih statističkih podataka jasno proizlazi da su sedamdesetih primat kod političkih zatvorenika imali Hrvati. Njihov broj je još i veći ako uzmemo da su zbog simetrije činili bar trećinu političkih osuđenika BiH. Njihovo učešće nadilazi značajno 50% svih, dok je režim prema Albancima bio relativno ublažen do pobune 1981. godine. Prema Radeliću i Bilandžiću, samo u novembru 1971. podneto je u Hrvatskoj 837 prekršajnih i 358 krivičnih prijava za dela protiv naroda i države. Tokom 1972–1973. pred opštinskim sudovima po Hrvatskoj bilo je osuđeno čak 2.000 lica za politički delikt (kojima treba dodati i broj prekršajno osuđenih). Radi poređenja, u periodu 1961–1971. za ista dela osuđeno je svega 400 lica. Prema podacima tužilaštva, u periodu 1969–1971. izvršeno je čak 1.449 krivičnih dela protiv naroda i države, a samo u prvoj polovini 1972. evidentirano je 3.606 (od čega je gotovo 60% otpadalo na Hrvatsku

19 V. Đokić, *Robijanje demokrate, književnika i akademika Pekića*, rukopis, 98. i 124.

i oko 25% na Bosnu i Hercegovinu, gde je takođe nadproporcionalno učešće Hrvata).²⁰ U tri godine smenjeno je sa položaja oko 5.000 državnih i partijskih funkcionera. Pominje se podatak da je iz KPH isključeno ili je samo otišlo oko 60-70% funkcionera KP Hrvatske. U periodu 1970–1973. isključivano je iz KPH između 10.000-12.000 (1972) članova godišnje, a do 1974. partija je očišćena od 45.000 članova. Istovremeno, prijem nije opao, osim za nekih desetak hiljada tokom 1972. i kretao se prosečno oko 215.000 godišnje. Ni nacionalna struktura nije izmenjena.²¹

Konačno, osamdesetih, u vreme “hrvatske šutnje” nakon vrućeg “hrvatskog proljeća” 1972., situacija se iz korena menja, a kod političkih osuđenika posle pobune 1981. godine gotovo su u potpunosti primat preuzeli Albanci. Prema nekim navodima, posle smrti Josipa Broza, osamdesetih, bilo je oko 500 političkih zatvorenika godišnje u zatvorima, mahom Albanaca. Prema zvaničnim podacima, od marta 1981. do kraja 1983. godine bilo je uhapšeno i osuđeno čak 658 Albanaca zbog “iredentističke delatnosti” dok je čak oko 2.000 kažnjeno prekršajno (zatvorom do 60 dana); otkrivene su 72 ilegalne organizacije sa preko 1.000 članova, a takav trend nastavljen je i sledećih godina.²² Polovinom osamdesetih u Srbiji oko 90-95% svih osuđenih političkih zatvorenika bili su Albanci. Samo u periodu 1981–1986. osuđeno je 7.900 Albanaca po političkoj liniji.²³ Govori se čak o oko 50.000 ljudi koji su tokom osme decenije privođeni na informativne razgovore u SUP, ili su na drugi način nadzirani. Posle pobune na Kosovu 1981., Savezni sekretarijat za upravu i pravosuđe doneo je odluku da političke zatvorenike Albance na izdržavanju kazne razmesti po svim zatvorima Jugoslavije kako bi se što manje koncentrisali. Tako je Demaći, kao “albanski poglavica”, kako su ga sami zatvorski vaspitači u izveštajima nazivali, svoj “treći mandat” u zatvoru služio u Lepoglavi.²⁴ Ako posmatramo ceo period na osnovu statistika, među političkim osuđenima 1954–1984. po nacionalnosti u SFRJ u odnosu na broj ukupnog stanovništva svakako dominiraju Albanci (u pojedinim periodima 1 politički osuđenik na 6.000 stanovnika), zatim slede Hrvati (1 osuđenik na oko 10.000

20 J. B. Tito je na sastanku Predsedništva SKJ u Karadorđevu 2. novembra 1971. izrekao čuvenu i često citiranu frazu “sudije se ne trebaju držati zakona kao pijan plota”. Hapšenja su se odvijala u dve faze: najpre bi političko-partijska tela utvrđivala krivicu i posle toga su se utvrđivali dokazi; Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991*, Zagreb 2006, 458–461; D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, 656.

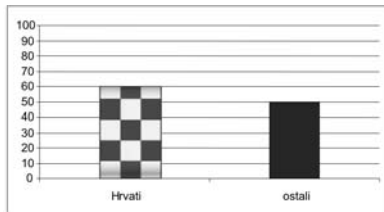
21 Z. Radelić, *nav. delo*, Zagreb 2006., 361.; K. Spehnyak, T. Cipek, “Disidenti, opozicija, otpor – Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1990.”, *Časopis za suvremenu povijest*, 2-2007, Zagreb 2007.

22 R. Danilović, *nav. delo*, 107., 264.

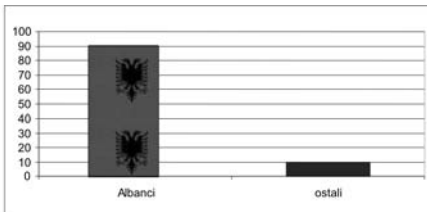
23 *Isto*, 156.

24 *Isto*, 107., 264; S. Cvetković, *Portreti disidenata*, Beograd 2006.

građana) i, zavisno od perioda, Srbi i Crnogorci (sa velikom fluktuacijom: 1 na oko 20.000 pedesetih do 1 na preko 100.000 sedamdesetih), da bi tek posle njih došli Slovenci i Makedonci, Mađari itd. Ostali su u neznatnom procentu u odnosu na ukupno stanovništvo.²⁵

12. Udeo Hrvata u ukupnom broju političkih osuđenika 70-ih

13. Udeo Albanaca u ukupnom broju političkih osuđenika 80-ih

Prema ovim zvaničnim statistikama, ako gledamo po nacijama, glavni ideološki i politički neprijatelji države i partije bili su Hrvati sedamdesetih i Albanci osamdesetih. Takođe se može primetiti na osnovu strukture političkog kriminala da je glavni zahtev i hrvatskih i albanskih disidentskih krugova bio pre svega nacionalna sloboda i ravnopravnost (zahtev za republikom ili nezavisnom državom), a manje ljudske i građanske slobode i demokratizacija društva, za koju se zalagala manjina u disidentskom frontu, mahom iz Srbije i tzv. “beogradskog kruga”.²⁶ Kao što su većinu među *staljinistima* – *etatistima* do 1953. činili Srbi i Crnogorci, tako su većinu osuđenika anarholiberala, nacionalista-konfederalista (separatista) 70-ih i 80-ih činili Hrvati i Albanci. Srbi i Crnogorci su državu više osporavali sa ideološke strane, kao monarhisti, staljinisti ili demokrati a manje samu državu i administrativno uređenje, dok je kod Hrvata i Albanaca naročito bila velika želja za neograničenom autonomijom i nezavisnom državom. Separatizam na Kosovu, koji je suzbijan posle Drugog svetskog rata silom, a zatim ustupcima posle smene Rankovića i ustavnih promena sedamdesetih, nanovo se razbuktao i to (ne slučajno!) tek nakon smrti Josipa Broza, koji je uživao veliki autoritet u zemlji među svim narodima (pa i albanskom populacijom).

25 Statistički godišnjak Jugoslavije 1956, Beograd 1956, 363; Statistički godišnjak Jugoslavije 1958, Beograd 1958, 427; Statistički godišnjak Jugoslavije 1958, Beograd 1959, 433; Statistički godišnjak Jugoslavije, Beograd 1960, 471; Statistički godišnjak Jugoslavije 1971, Beograd 1971, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1972, Beograd 1972, 520; Statistički godišnjak Jugoslavije 1973, Beograd 1973, 325; Statistički godišnjak Jugoslavije 1974, Beograd 1974, 359; Statistički godišnjak Jugoslavije 1975, Beograd 1975, 546; Statistički godišnjak Jugoslavije 1976, 543; Statistički godišnjak Jugoslavije 1977, Beograd 1977, 551; Statistički godišnjak Jugoslavije 1980, Beograd 1980, 588, Statistički godišnjak Jugoslavije 1985, Beograd 1985, 613.

26 Dobar prikaz raskola unutar disidentskog fronta krajem osamdesetih u: J. Dragović Soso, *Spasioci nacije*, Beograd 2006.

Konačno, zanimljivo je na kraju primetiti da su, kao i kod disidentata, i među pobunjenim studentima u Beogradu i Zagrebu postojale značajne razlike i prioriteti u ciljevima. Dok je među hrvatskim studentima u Zagrebu i, naročito, albanskim u Prištini na protestima naglašavana nacionalna sloboda, autonomija i nezavisnost, dotle je u Beogradu, pa i Ljubljani, sve do kraja osamdesetih težnja pretežno bila na socijalnoj pravdi i građanskim slobodama.²⁷

Tako bi na kraju idealni tip političkog delinkventa u Jugoslaviji na osnovu svih gore izloženih statističkih podataka o strukturi političkih osuđenika izgledao ovako: početkom pedesetih bio bi to oficir vojske, Crnogorac, optužen za skretanje po liniji IB, dok bi krajem iste decenije i početkom osamdesetih to bio albanski student ili nezaposleni, optužen za raspirivanje nacionalne mržnje ili neprijateljsko kontrarevolucionarno delovanje; sedamdesetih je to hrvatski student optužen za raspirivanje nacionalne netrpeljivosti ili neprijateljsku propagandu, i konačno, osamdesetih, pored albanskog studenta, u idealni tip bi se uklapao i student-intelektualac iz Bosne i Hercegovine, optužen za raspirivanje nacionalizma.

Srdjan Cvetkovic

STRUCTURE OF POLITICAL CONVICTS IN SERBIA AND YUGOSLAVIA IN THE PERIOD FROM 1945 TO 1985

Summary

The work deals with the analysis of the structure of political prisoners in Serbia and Yugoslavia in the period 1945–1985. The emphasis is put on the interaction of factors of foreign and domestic politics as well as on their influence on the intensity of political repression and the structure of political prisoners. National, social structure of political convicts changed with time as well as the number of the sentenced in Yugoslav republics according to the complex political factors through the shift of strong and soft hand periods, followed by various national, religious, ideological and other symmetries of political pursuit.

Key words: structure of political prisoners, political prisoners, prisons, intensity of political repression, Communist party

27 J. Dragović Soso, *nav. delo*.